

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

**Η Διδασκαλία
της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας
και Πολιτισμού**

Πρακτικά 10^{ου} Σεμιναρίου του Συμβουλίου της Ευρώπης

**ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΡΑΜΑ**

ως παιδευτικό εργαλείο για την
οικοδόμηση μιας πιο ανθρώπινης
σύγχρονης Ευρώπης

17-21 ΜΑΡΤΙΟΥ 2007 – ΛΕΥΚΩΣΙΑ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2007

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΠΑΡΑΛΛΗΛΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ, ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΙΔΩΛΟΥ

Α.Μ. Μαρκομιχελάκη – Α. Μαρμαρέλη*,
Φιλολόγοι, Πειραματικό Σχολείο Ηρακλείου

ΕΛΕΝΗ: ...δίδωσι δ' ουκ έμ' αλλ' ομοιώσασ' εμοί
είδωλον έμπνουν ουρανού ξυνθείσ' άπο
Πριάμου τυράννου παιδί.

Έτσι περιγράφει η Ελένη, την ώρα που αυτοσυστήνεται στο κοινό, στον 34ο στίχο του Προλόγου της ομώνυμης τραγωδίας του Ευριπίδη, πώς η Ήρα εξαπάτησε τον Πάρι. Του έδωσε, αντί για την ίδια, ένα *είδωλον έμπνουν*. Η Ελένη της Τροίας, με άλλα λόγια, δεν ήταν παρά ένα έμψυχο αντίγραφο της Ελένης της Σπάρτης. Ή, σύμφωνα με τις ερμηνείες του λεξικού Liddell-Scott, *ένα ομοίωμα, μία εικών, ένα φάντασμα, πάσα άυλος μορφή, εικών αντανakλωμένη εις το ύδωρ ή εις κάτοπτρον, εικών εν τη διανοία, μία ιδέα, μία έννοια*.¹ Ή, ακόμη, σύμφωνα με τις ερμηνείες των ποιητών, *ένα κορμί αερένιο* (του Παλαμά), *μια σκιά* (του Ρίτσου), *ένα ευδιασμένο αντίγραφο* (του Σινόπουλου), *μιας πεταλούδας τίναγμα* (του Σεφέρη), *μια ζωγραφιά στην εκκλησιά* (του Μιχάλη Μπουρμπούλη, από το γνωστό τραγούδι του Χατζιδάκι).

* * *

Στην παρούσα μελέτη, θα αναζητήσουμε είδωλα της Ελένης, είδωλα με όλες τις έννοιες της λέξης, στη νεοελληνική γραμματεία, σε μια προσπάθεια να φωτίσουμε τη *σκιά* της ωραιότερης γυναίκας του αρχαίου κόσμου με το *φως* Ελλήνων ποιητών από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Η εργασία αυτή προτείνει ποιητικό, αλλά και εικαστικό υλικό που δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο της δραματικής ποίησης της Γ' Γυμνασίου, υλικό το οποίο εντάχθηκε σε

* Από τις συγγραφείς της μελέτης, η πρώτη μελέτησε την αγγλική βιβλιογραφία για τα μέρη Α και Β και εφάρμοσε το προτεινόμενο μάθημα σε ένα τμήμα της Γ' τάξης του Πειραματικού Γυμνασίου Ηρακλείου Κρήτης, ενώ η δεύτερη μελέτησε την ιταλική βιβλιογραφία και εφάρμοσε το μάθημα σε δύο τμήματα της ίδιας τάξης.

1. Henry G. Liddell – Robert Scott, *Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Β', εκδ. Ιωάννης Σιδέρης, Αθήναι, χ.χ.

ένα προτεινόμενο σχέδιο μαθήματος στο πλαίσιο των διαθεματικών προσεγγίσεων που υποστηρίζουν τα νέα σχολικά βιβλία. Ωστόσο, πριν από την περιγραφή του μαθήματος, θεωρήσαμε χρήσιμο να κάνουμε μια εισαγωγή στις αρχαιοελληνικές καταβολές της ιδέας του ειδώλου της Ελένης και του καθρέφτη της.

Α. Το είδωλο της Ελένης στην αρχαία ελληνική γραμματεία

Η εκδοχή της Ελένης ως ειδώλου είναι το δεύτερο μεγάλο παρακλάδι του μύθου της, το οποίο δίνει μιαν αρκετά παραλλαγμένη εκδοχή των γεγονότων του Τρωικού κύκλου, μια εκδοχή πολύ διαδεδομένη στην αρχαιότητα, ειδικά από τους ποιητές της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής². Θυμίζουμε σύντομα την πορεία που ακολούθησε η παραλλαγή αυτή³.

Πρώτος που επινόησε τη ιδέα του ειδώλου, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός ανωνύμου Βυζαντινού σχολιαστή, θεωρείται ο Ησίοδος, τον 8ο αιώνα, στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του *Γυναικών Κατάλογος*⁴. Αργότερα, τον 6ο αιώνα, ο Στησίχορος από τη Σικελία ανέλαβε να απαλλάξει την Ελένη από τη δυσφήμιση που είχε υποστεί στην επική ποίηση, όταν επιχείρησε να ανατρέψει μιαν ιδέα παγιωμένη και καθιερωμένη από την παράδοση, δημιουργώντας μια έντονη πρόκληση στην ομηρική αυθεντία. Ο Στησίχορος, αρχικά, στο έργο του *Ελένη* (που ήταν σύμφωνα με την ομηρική παράδοση), είχε κατηγορήσει την ηρωίδα, κι αυτό επέφερε σαν τιμωρία την τύφλωσή του. Ο ποιητής όμως, όταν αντιλήφθηκε την αιτία της τύφλωσης, συνέθεσε δύο άλλα έργα, την *Πρώτη*⁵ και

2. Maurizio Bettini – Carlo Brillante, *Il mito di Elena. Immagini e racconti dalla Grecia a oggi*. Einaudi editore, Torino 2002, σ. 132.

3. Για την επισκόπηση αυτή που ακολουθεί, στηριχθήκαμε στα: Norman Austin, *Helen of Troy and her Shameless Phantom*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1994, σ. 1-9, Bettany Hughes, *Helen of Troy. Goddess, Princess, Whore*, Alfred A. Knopf, New York 2005, σ. 160-161, καθώς και στα Bettini – Brillante, *Il mito di Elena*, ό.π., και Rosaria Sicignano, *Elena tra mito e tragedia*, Milano 2005.

4. Βλ. Bettini – Brillante, *Il mito di Elena*, ό.π., σ. 133· Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 52· Norman Austin, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 108-111 και Matthew Gumpert, *Grafting Helen. The Abduction of the Classical Past*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin – London, 2001, σ. 267, σημ. 25.

5. Στην *Πρώτη Παλινωδία*, η αποκατάσταση δεν ήταν επαρκής: η Ελένη δεν πήγε μεν στην Τροία, ωστόσο εκούσια είχε πάει στην Αίγυπτο, ακολουθώντας τον Πάρι, από τον οποίο την πήρε ο Πρωτέας και του έδωσε ένα είδωλό της. Αυτή η εκδοχή όμως, όπως και η ομηρική δεν προέβαλλε την εικόνα της πιστής γυναίκας. Άρα δεν μπορούσε να ικανοποιήσει το αίτημα που η Ελένη είχε διατυπώσει στον ποιητή, όταν τον επισκέφθηκε στον ύπνο του. Μόνο μια εκδοχή όπου θα εμφανιζόταν εντελώς αθώα θα την ικανοποιούσε και θα ξαναέδινε στον ποιητή το φως του. Ήταν συνεπώς απαραίτητο ο ποιητής να επανέλθει και να την απαλλάξει από κάθε υπαιτιότητα, πράγμα που έκανε με τη *Δεύτερη Παλινωδία* του. Βλ. Bettini – Brillante, *Il mito di Elena*, ό.π., σ. 134-137.

τη *Δεύτερη Παλινωδία* του για την αποκατάσταση της Ελένης, γεγονός που του έδωσε πίσω την όρασή του⁶. Στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα, ο Σωκράτης διηγείται την ιστορία αυτής της τύφλωσης και παραθέτει τρεις στίχους της *Δεύτερης Παλινωδίας* (τους μόνους που έχουν σωθεί), που πιστεύεται ότι είναι και οι πρώτοι του ποιήματος.

*Δεν είναι αλήθεια ο λόγος μου για σένα, Ελένη
και δεν εμπήκες συ μέσ' στα γοργά καράβια
μήτε έφτασες στο κάστρο εσύ ποτέ της Τροίας.*

(*Φαίδρος*, 243a-b)⁷

Μετά τον Σησίχορο, ακολουθεί η εκδοχή που πληροφορήθηκε ο Ηρόδοτος (II, 12 κ.ε.) στην Αίγυπτο⁸. Η Ελένη και πάλι δεν πήγε ποτέ στην Τροία. Μόνο που σ' αυτήν την εκδοχή δεν πήγε ούτε το είδωλό της. Δεν πήγε τίποτε. Ο Πάρις, καθ' οδόν προς την πατρίδα του, με την αρπαγμένη Ελένη, υποχρεώθηκε να σταματήσει στην Αίγυπτο, όπου ο Φαραώ Πρωτέας, μόλις ανακαλύπτει τι είχε συμβεί, κρατά την Ελένη και τον στέλνει πίσω χωρίς αυτήν. Οι Έλληνες, ξεκινώντας για τον πόλεμο, δεν γνώριζαν ότι η Ελένη βρισκόταν στην Αίγυπτο, και έμαθαν

6. Τα πολλαπλά φιλολογικά προβλήματα που έχουν συνδεθεί με την *Παλινωδία* του Σησίχου περιγράφει ο Norman Austin, *Helen of Troy*, ό.π., σε ξεχωριστό κεφάλαιο («Stesihorus and his Palinode», σ. 90-117. Βλ., ωστόσο, σ. 102 και σημ. 23, για την προτεραιότητα που έδιναν στην *Παλινωδία* αυτή που αναφέρει ο Σωκράτης). Βλ. επίσης Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 47-48.

7. Η μετάφραση αυτή είναι του Νίκου Καζαντάκη από την *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα, χ.χ., σ. 159. Βλ. επίσης τη μετάφραση του Ηλία Βουτιερίδη: «Δεν είναι αληθινός αυτός ο λόγος, δεν μπήκες στα καλοφτιαγμένα τα καράβια, μήτε στα κάστρα πήγες της Τρωάδας», στο Jean-Louis Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, μτφρ. Μαίρη Γίωση, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 74-75. Ο Πλάτων επανέρχεται στο θέμα και στην *Πολιτεία* (586c), όπου συνδέει το κυνήγι απατηλών απολαύσεων με τον Τρωικό πόλεμο όπως τον ερμήνευσε ο Σησίχορος. Βλ. Norman Austin, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 3. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, ο Σησίχορος «πρότεινε μίαν ανάγνωση του μύθου της Ελένης που, όπως πολλές προοδευτικές ιδέες, ήταν και της εποχής της αλλά και πολύ μπροστά από την εποχή της». Και μπορεί ο ποιητής αυτός να ήταν ο πρώτος που είδε τον Τρωικό πόλεμο σαν πόλεμο για μίαν εικόνα, αλλά το γενικό θέμα της εικόνας δεν ήταν άγνωστο στην εποχή του. Ο Ίωνας φιλόσοφος Ξενοφάνης, για παράδειγμα, είχε διατυπώσει την ιδέα ότι οι θεοί των παραδοσιακών μύθων ήταν εικόνες που τις είχε συλλάβει ο ανθρώπινος νους σαν καθρέφτισμα των ιδίων των ανθρώπων. Ό.π., σ. 6. Γενικά για το είδωλο της Ελένης στον Πλάτωνα, βλ. επίσης Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 15-19 και Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 45-47.

8. Εκτός από τις γενικές επισκοπήσεις που αναφέρονται στη σημ. 3, υπάρχει και το ξεχωριστό κεφάλαιο για την Ελένη του Ηροδότου στον Austin, ό.π., σ. 118-136. Βλ. επίσης Bettini - Brillante, *Il mito di Elena*, ό.π., σ. 138-142.

την αλήθεια μόνον αφού είχαν αλώσει την πόλη. Σύμφωνα με τον Backès, «ο Ηρόδοτος μας παρέδωσε την παράξενη αυτή ιστορία, απαλλάσσοντάς την από κάθε έλλειψη αληθοφάνειας»⁹.

Έτσι, και παρά τη σημαντική διαφορά τους σχετικά με την ύπαρξη ή όχι είδωλου, και οι δύο εκδοχές καταλήγουν στο ότι ο πόλεμος της Τροίας έγινε για το τίποτε: η Ελένη είναι απύσχα από τη σκηνή. Στα τέλη του 5ου αιώνα, ο Ευριπίδης ακολουθεί την ποιητική παραλλαγή, εκείνη του Σησίχου, πάνω στην οποία –όπως είναι γνωστό– στήριξε το μύθο της τραγωδίας του *Ελένη*. Αξίζει όμως να επισημανθεί ότι και νωρίτερα ο Ευριπίδης είχε μιλήσει για το είδωλο της Ελένης σε δύο ακόμη έργα του, στον *Ορέστη* και, πολύ σαφέστερα, στην *Ηλέκτρα*.

Στον *Ορέστη*, στην «Έξοδο», ο Απόλλωνας αναφέρει ότι αυτός ήταν που άρπαξε την Ελένη τη στιγμή που ο γιος του Αγαμέμνονα ετοιμαζόταν να τη σκοτώσει (στ.1493-1498) και τώρα την έχει ανεβάσει «εν αιθέρος πτυχαίς»¹⁰:

Μιλά ο Απόλλων στον Ορέστη (στ. 1629-43):

*Η Ελένη, που εσύ είχες διάθεση να την αφανίσεις
και ξαστόχησες καθώς ήσουν οργισμένος με τον Μενέλαο,
είναι αυτή εδώ, που τη βλέπετε στην αγκαλιά του αιθέρα,
έχοντας γλιτώσει και μη έχοντας σκοτωθεί από σένα»¹¹.*

Ωστόσο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία της Ελένης στην *Ηλέκτρα*. Η *Ηλέκτρα* είχε διδαχτεί το 413 π.Χ., δηλαδή ακριβώς το προηγούμενο από την *Ελένη* έτος, και το ενδιαφέρον έγκειται στο γεγονός ότι σ' αυτό το έργο ο ποιητής δίνει ακριβώς το περίγραμμα του μύθου που σκοπεύει να αναπτύξει την επόμενη χρονιά. Είναι σαν να κάνει στους θεατές μια «προαναγγελία» της *Ελένης* του¹²:

9. *Ο μύθος της Ελένης*, ό.π., σ. 90-91.

10. Hughes, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 250, Austin, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 8, και Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 70-71. Ο Austin αναφέρει σχετικά: «Orestes, thinking to kill Helen, kills instead only her simulacrum, which Apollo had substituted for Helen at the last minute», ωστόσο κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να προκύπτει από το κείμενο της τραγωδίας, καθώς στο στ. 1495 αναφέρεται σαφώς ότι η Ελένη, την ώρα του φόνου, έγινε άφαντη: «εγένετο διαπρό δωμάτων άφαντος».

11. Βλ. Ευριπίδης *Ορέστης*, Εισαγωγικά, κείμενο, μτφρ., ανάλυση Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, εκδ. Ζήτρος 2007, σ. 193.

12. «Al termine di questa tragedia si trova un passo singolare che nel preannunciare la storia dell'eidolon ha l'evidente scopo di preparare il pubblico all' "Elena"», βλ. Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 70.

Μιλούν οι Διόσκουροι στον Ορέστη (στ. 1278-1283):

*Τη μητέρα σου θα τη θάψουν, καθώς γύρισε στο Ναύπλιο
ο Μενέλαος, αφού κούρσεψε πολεμώντας τη γη την τρωική
και η Ελένη· διότι αυτή απ' το παλάτι του Πρωτέα έφτασε
αφήνοντας την Αίγυπτο και ποτέ δεν πήγε στη χώρα των Φρυγών·¹³
ο Δίας, θέλοντας να σπείρει ανάμεσα στους ανθρώπους
τη διχόνοια και το φονικό,
έστειλε στην Τροία ένα είδωλο μόνο της Ελένης¹⁴.*

Αλλά η σχέση του τραγωδού με το μύθο του ειδώλου της Ελένης δεν σταμάτησε στις τραγωδίες του. Είναι γνωστό ότι την αμέσως επόμενη από τη διδασκαλία της Ελένης χρονιά, δηλ. το 411, ο Αριστοφάνης παρώδησε το έργο μέσα στις δικές του *Θεσμοφοριάζουσες*, δείχνοντας έτσι τη μεγάλη εντύπωση που προκάλεσε στο αθηναϊκό κοινό η ευριπίδεια ανάπτυξη του μύθου του ειδώλου. Στον Αριστοφάνη, το παιχνίδι με το είδωλο γίνεται πιο περίπλοκο: «Μετά την παράβαση, ο Γέρος απαγγέλλει στίχους από την τραγωδία του Ευριπίδη *Ελένη*. Ο Ευριπίδης καταφθάνει, ως Μενέλαος δήθεν, και ο διάλογός τους αποτελεί διασκευή της τραγικής αναγνώρισης της Ελένης από τον Μενέλαο, σε συνδυασμό με μερικά χωρία από τον πρόλογο· είναι η μοναδική περίπτωση όπου διαθέτουμε ακέραιο το πρωτότυπο μιας διεξοδικής παρωδίας του Αριστοφάνη και μπορούμε να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρεια την τεχνική της».¹⁵ Ευφύες και εύστοχο είναι το λογοπαίγνιο του Matthew Gumpert γι' αυτή την περίπτωση: «Ο Αριστοφάνης μάς δίνει μια ψεύτικη Ελένη [εννοώντας την ηρωίδα] και μια ψεύτικη *Ελένη* [εννοώντας την ευριπίδεια τραγωδία]».¹⁶

Μετά τους δραματικούς συγγραφείς, λόγο για το φάντασμα της Ελένης στην αρχαιότητα έκανε ο Ισοκράτης (436-338 π.Χ.), που αφηγείται ότι ένα φάντασμα της Ελένης επισκέφτηκε τον ίδιο τον Όμηρο διατάσσοντάς τον να ψάλει την άλωση της Τροίας¹⁷, και ο περιηγητής Πausανίας (2ος αι. μ.Χ.), που αναφέρει την παράδοση ότι η Ελένη ενώθηκε μετά θάνατον με τον Αχιλλέα στη Νήσο των Μακάρων, όντας είδωλα (δηλ. εικόνες, σκιάς) κι οι δυο¹⁸.

13. Μέχρι αυτόν το στίχο η μετάφραση είναι του Θ. Μαυρόπουλου: Ευριπίδης *Ηλέκτρα*, Εισαγωγικά, κείμενο, μτφρ., ανάλυση Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, εκδ. Ζήτηρος 2007, σ. 163.

14. Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, ό.π., σ. 103 και Sicignano, *Elena*, ό.π., σ. 71.

15. Βλ. K.J. Dover, *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1981, σ. 230-231.

16. Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 55.

17. Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 12.

18. Pausanias 3.19.11. Βλ. Austin, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 20 και 26· Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 12· Hughes, *Helen of Troy*, ό.π., σ. 334-5.

Συμπερασματικά: Η σπουδαιότητα αυτής της «εναλλακτικής παράδοσης» του μύθου, που κάποτε απειλεί να πάρει τη θέση της προϋπάρχουσας, ομηρικής παράδοσης¹⁹, κάνει εντέλει δικαιολογημένα τον Matthew Gumpert να αναρωτιέται μήπως «θα ήταν πιο ακριβές να πει κανείς ότι η Ελένη, με κάποια έννοια, ήταν πάντοτε ένα είδωλο, και μήπως, αντί να αποτελεί την εναλλακτική εκδοχή του μύθου, το είδωλο είναι ο στερεότυπος/ ο βασικός μύθος της Ελένης στην πιο πλήρη και ξεκάθαρη μορφή του»²⁰.

B. Η Ελένη και οι καθρέφτες της.

Ωστόσο, ένα είδωλο, στην πιο συνηθισμένη χρήση της λέξης, για να υπάρχει, χρειάζεται κι έναν καθρέφτη. Απ' όσο έχουμε μπορέσει να ελέγξουμε, ο πρώτος ποιητής που μίλησε για τους καθρέφτες της Ελένης ήταν ο Ευριπίδης. «Η μοιραία έλξη που ασκούν στις γυναίκες οι καθρέφτες είναι ένα μοτίβο που ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί σε διάφορες περιπτώσεις στα σωζόμενα έργα του», συμπραίνει ο Richard Hawley,²¹ που συμπληρώνει ότι, όποτε ο τραγικός ποιητής χρησιμοποιεί το μοτίβο αυτό, το κάνει σύμβολο μιας δυσοίωσης μοίρας. Και φέρνει σαν παράδειγμα την Ελένη, που σε διάφορα έργα του ο ποιητής εν μέρει τη χαρακτηρίζει από τη γοητεία που της ασκεί η εξωτερική εμφάνιση, περιλαμβανομένης και της δικιάς της, η οποία υπογραμμίζεται από τη χρήση καθρεφτών.²² Έτσι, όταν ο χορός των Τρωάδων, στην ομώνυμη τραγωδία, εύχεται να πέσει κεραυνός στο πλοίο που πηγαίνει πίσω τον Μενέλαο με την Ελένη απ' την Τροία στη Σπάρτη, φαντάζεται την Ελένη να κρατάει καθρέφτη στα χέρια της την τραγική εκείνη ώρα:

*Χορός: Μακάρι στο πλοίο του Μενέλαου,
καθώς θα βρίσκεται στη μέση του πελάγους,
στη μέση του Αιγαίου, να πέσει ο ιερός
διχαλωτός κεραυνός,
όταν, από την Τροία, πολυδάκρυτη*

19. Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 12: «This alternative tradition ... is itself a supplement to the Homeric tradition, a tradition which it joins but which it threatens to replace» και πιο κάτω στην ίδια σελίδα: «The figure of the eidolon is ... only the most explicit image of an ontological and epistemological instability already constitutive of the 'standard' Iliadic Helen».

20. Gumpert, *Grafting Helen*, ό.π., σ. 44-45

21. Βλ. Richard Hawley, «The Dynamics of Beauty in Classical Greece», στον τόμο Dominic Montserrat (επιμ.), *Changing Bodies, Changing Meanings: Studies on the Human Body in Antiquity*, London - New York, Routledge 1998, σ. 47.

22. Σχετικό χωρίο υπάρχει και στον *Ορέστη* (στ. 1112, Ορέστης: Έχει δούλους να της κρατούν καθρέφτες, να της φέρνουν μύρα). Βλ. Hawley, ό.π. σ. 47-48 και B. Hughes, ό.π., σ. 115-116.

σκλάβα για την Ελλάδα απ' τη γη μου μ' εξορίζει
 κι όταν χρυσούς καθρέφτες, των κοριτσιών
 στολίδι ζηλευτό, θα κρατάει στα χέρια της
 του Δία η κόρη!

Όμως ο πρώτος, από την άλλη μεριά, ποιητής που έστησε την Ελένη μπροστά σ' έναν καθρέφτη οδυνηρά αντιμέτωπη με το είδωλό της, αντιμέτωπη στην πραγματικότητα με τον εαυτό της, είναι ο Οβίδιος, εγκαινιάζοντας επιπλέον έτσι την ποιητική παράδοση μιας Ελένης που γερνά. Στο 15^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεών του*, (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.) η Ελένη θρηνεί τη χαμένη της ομορφιά:

Και η Τυνδαρίδα κλαίει όταν βλέπει στον καθρέφτη τις ρυτίδες μιας γυναίκας γερασμένης κι αναρωτιέται γιατί να έχει δύο φορές βιαστεί²³.

Πριν προχωρήσουμε, όμως, να δούμε πώς «καθρεφτίζεται» η Ελένη στη νεοελληνική ποίηση, αξίζει να κάνουμε μια μικρή εικαστική «παρένθεση» και να δούμε τη σχέση της Ελένης με τον καθρέφτη στην αρχαιοελληνική και τη νεότερη τέχνη. Όπως, για παράδειγμα, σ' έναν απουλικό γαμικό λέβητα του 350 περ. π.Χ., (Παράρτημα Α, ΕΙΚΟΝΑ 1) όπου η Ελένη, στο κέντρο, καθισμένη ημίγυμνη σε μια κλίνη, δέχεται τις περιποιήσεις (το νυφικό στολισμό της ίσως) δύο θεραπεινίδων, ενώ δεξιά στέκεται ο Πάρης, που τη θαυμάζει, και ψηλά υπερίπταται ο φτερωτός Έρωτας. Αλλά η μορφή που αξίζει την προσοχή μας είναι μια καθισμένη γυναίκα πάνω αριστερά που κρατά στα χέρια της ένα κουτί και έναν καθρέφτη²⁴.

Όμως πολύ πιο ενδεικτική είναι η σχέση της με τον καθρέφτη, όταν η ίδια αποτελεί διακόσμηση σε αρχαίους καθρέφτες, όπως ένας μπρούτζινος από την Παραμυθιά της Ηπείρου (περ. 350 π.Χ.) που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο²⁵ (ΕΙΚΟΝΑ 2) ή ένας ελληνοιστικός (300-200 π.Χ.) που βρίσκεται σήμερα στο Fitzwilliam Museum του Κέιμπριτζ²⁶ (ΕΙΚΟΝΑ 3). Ποιο άλλο σύμβολο γυναικείας ομορ-

23. *Μεταμορφώσεις XV*, στ. 232-235. Βλ. Ovid, *Metamorphoses XIII-XV*, edit. with an introduction, translation and notes by D.E. Hill, Warminster 2000. Η μετάφραση είναι δική μας.

24. Η φωτογραφία από τον τόμο *Κύκλος Ελένη*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών (1992-1993) & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 11.

25. Στον παραπάνω τόμο του Μεγάλου Μουσικής, η λεζάντα της εικόνας αναφέρει ότι αυτό το χάλκινο ανάγλυφο σε καθρέφτη «απεικονίζει πιθανότατα την Ελένη (αριστερά) και τον Πάρη (δεξιά)», ό.π., σ. 7. Ωστόσο η πληροφορία που δίδεται γι' αυτό το έκθεμα στην ιστοσελίδα του Βρετανικού Μουσείου (www.thebritishmuseum.ac.uk) αναφέρει ότι στον καθρέφτη εικονίζεται η Αφροδίτη με τον Αγκίστη.

26. Σύμφωνα με την περιγραφή της Bettany Hughes, *Helen of Troy*, ό.π. σ. 115, στον καθρέφτη αυτόν (έκθεμα αρ. GR.19.1904) απεικονίζεται η Ελένη. Διαφορετική είναι και εδώ η πληροφό-

φιάς, θα αναρωτιόταν κανείς, είναι πιο ταιριαστό από την Ελένη, για να στολίσει ένα αντικείμενο που υπηρετεί και υποστηρίζει τη γυναικεία ματαιοδοξία, τη γυναικεία αγωνία για την ομορφιά; Ασφαλώς μόνον η Αφροδίτη, που τη βλέπουμε στην ΕΙΚΟΝΑ 4, σ' έναν πίνακα του Velázquez, να καθρεφτίζεται²⁷. Ωστόσο, στον πίνακα της ΕΙΚΟΝΑΣ 5, της Evelyn De Morgan (του 1898)²⁸, έχουμε έναν χαρακτηριστικό συνδυασμό: Η Ελένη καθρεφτίζεται, κι ο καθρέφτης της έχει στην πίσω όψη του ανάγλυφη την Αφροδίτη να αναδύεται μέσα από ένα κογχύλι.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1914, ο Bryson Burroughs (ΕΙΚΟΝΑ 6) συλλαμβάνει και ζωγραφίζει την Ελένη να καθρεφτίζεται αμέριμνη, ενώ έξω από το παράθυρό της η Τροία καίγεται και οι κάτοικοί της τρέχουν πανικόβλητοι να σωθούν.²⁹ Ξεχωριστό για το θέμα μας είναι, τέλος, το ενδιαφέρον ενός πίνακα του Moreau (περ. 1880) (ΕΙΚΟΝΑ 7), όπου η Ελένη, όρθια μπροστά στη φλεγόμενη πόλη, έχει ένα λευκό, κενό πρόσωπο, ένα άλλο «αδειανό πουκάμισο» δηλαδή.³⁰

Γ. Η Ελένη στον καθρέφτη – Η Ελένη σκιά, είδωλο όπως εικονίζεται στη νεοελληνική ποίηση (αρχές 20ού -αρχές 21ου αι.)

Σχέδιο μαθήματος

Στη Νεοελληνική ποίηση μια σκηνή όπως οι προηγούμενες, με την Ελένη μπροστά στον καθρέφτη της, θα επιστρέψει αρκετές φορές. Όπως κι η σκηνή με μια Ελένη-σκιά, μια Ελένη-αντίγραφο. Φαίνεται ότι οι Νεοέλληνες ποιητές, τουλάχιστον, δεν είναι μακριά από το συμπέρασμα του Gumpert που είδαμε νωρίτερα, ότι τελικά «το είδωλο είναι ο στερεότυπος/ ο βασικός μύθος της Ελένης», καθώς επανέρχονται συχνά με το έργο τους σ' αυτό.

* * *

ρηση που δίνει η ιστοσελίδα του Μουσείου, όπου αναφέρεται ότι απεικονίζεται η Αθηνά με την Αφροδίτη και τους Διόσκουρους.

27. Βλ. Malcolm Bull, *The Mirror of the Gods. How Renaissance Artists Rediscovered the Pagan Gods*, Oxford University Press, 2005, πίν. XIIIb, μετά τη σ. 212. (Ο πίνακας αυτός, με τον τίτλο «Venus», βρίσκεται στη National Gallery του Λονδίνου.)

28. Βλ. Bettany Hughes, *Helen of Troy*, ό.π. μετά τη σ. 154.

29. Ό.π. πριν από τη σ. 155. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ο πίνακας αυτός δημιουργείται τη χρονιά που ξεσπά ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος.

30. Ο πίνακας έχει τίτλο «Η Ελένη στις Σκαιές Πύλες», βλ. Bettini – Brillante, *Il mito di Elena*, ό.π., σ. Πίν. 24 μετά τη σ. 238.

Σύμφωνα με τις οδηγίες που δόθηκαν κατά την επιμόρφωση πάνω στα καινούργια βιβλία του Γυμνασίου, μπορούμε να αφιερώσουμε 4-5 διδακτικές ώρες του σχολικού έτους σε διαθεματικές δραστηριότητες. Εκεί που θέλαμε –που έπρεπε– οι μαθητές να έχουν ενεργητικότερη συμμετοχή ήταν κατά την παρουσίαση ποιημάτων που αξιοποιούν το κατ' εξοχήν εύρημα του Ευριπίδη στη διδασκόμενη τραγωδία, δηλ. τη σύλληψη της Ελένης-ειδώλου, της Ελένης-σκιάς. Πιστεύουμε ότι έτσι θα μπορούσαν να ζήσουν πιο δυναμικά και έντονα την επίδραση σε μεταγενέστερους ποιητές αυτής της μυθικής παράδοσης, στην οποία ανήκει και η τραγωδία τους.

Αφόρμηση για τη σχετική 'ένθετη' διδασκαλία δίνει το καινούργιο βιβλίο σε τρία σημεία³¹:

- Μετά την ολοκλήρωση της Παρόδου, με εκκίνηση τα παράλληλα και την εικόνα της σελ. 37
- Στο Β' Επεισόδιο, με αφορμή τα παράλληλα και την εικόνα της σελ. 53
- Στο Β' Επεισόδιο, με αφορμή το απόσπασμα από την «Ελένη» του Σεφέρη, στη σελίδα 61.

Θεωρήσαμε προσφορότερο το δεύτερο σημείο, και διότι οι μαθητές έχουν εδώ αποκτήσει μεγαλύτερη εξοικείωση με την τραγωδία απ' ό,τι μετά την Πάροδο, αλλά και διότι η παράθεση του ορισμού από το λεξικό Μπαμπινιώτη δίνει τη δυνατότητα να αναφερθούμε στο σαφώς πλουσιότερο σχετικό λήμμα από το λεξικό Liddell-Scott, που δίνει περισσότερες ερμηνείες στην ιδέα του ειδώλου και κάνει ευκολότερη την αναζήτηση ειδώλων της Ελένης στα προς διδασκαλία ποιήματα. Η αναφορά στα παράλληλα της σελ. 53 και στον ορισμό Liddell-Scott (που τον γράφουμε στον πίνακα) γίνεται στο τέλος της διδακτικής ώρας που προηγείται του διαθεματικού μαθήματος, ούτως ώστε την επόμενη φορά να έχουμε στη διάθεσή μας ολοκληρη τη διδακτική περίοδο.

Το corpus των νεοελληνικών ποιημάτων ή ποιητικών αποσπασμάτων στα οποία καταλήξαμε αποτελείται από 12 έργα διαφόρων ποιητών, από τις αρχές του 20ού μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα, τα οποία παρατίθενται στο Παράρτημα Β της παρούσας εργασίας³².

31. Ν. Δεσύπρης, Δ. Παπαγεωργιάκης, Χ. Ράμμος, Κ. Τσενέ, *Δραματική Ποίηση, Ευριπίδη Ελένη*, Γ' Γυμνασίου [Βιβλίο του μαθητή], ΟΕΔΒ, Αθήνα, Α' έκδοση 2006.

32. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης της παρούσας μελέτης, στα προτεινόμενα ποιήματα δεν περιλαμβάνεται το κατεξοχήν γνωστό ποίημα για την Ελένη-ειδώλο, η σεφερική «Ελένη», απόσπασμα του οποίου υπάρχει, όπως είδαμε, στη σ. 61 του σχολικού βιβλίου. Το ποίημα αυτό έχει πλούσια βιβλιογραφία και είναι προτιμότερο να διδαχτεί μόνο του από

Στο σημείο αυτό της προετοιμασίας του μαθήματος, και ακριβώς για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της 'δασκαλοκεντρικής' διδασκαλίας με τον οποίο είμαστε περισσότερο εξοικειωμένες, ζητήσαμε τη βοήθεια της συνεργάτιδας του σχολείου μας θεατρολόγου κ. Κλειώς Φανουράκη, η οποία εκπονεί τη διδακτορική της διατριβή στο Πανεπιστήμιο Πατρών σχετικά με το θέατρο στην εκπαίδευση. Με τη βοήθειά της, λοιπόν, καταλήξαμε στους εξής εναλλακτικούς τρόπους εργασίας μέσα στην τάξη, τους οποίους και προτείνουμε:

- Χωρίζουμε τα παιδιά σε ισάριθμες με τα ποιήματα που έχουμε αποφασίσει να χρησιμοποιήσουμε ομάδες, που καθεμιά παίρνει από ένα ποίημα προκειμένου να το παρουσιάσει στην τάξη με όποιον τρόπο θέλει (δραματοποίηση με απαγγελία, μουσική απόδοση, αυτοσχεδιασμό, κ.ά.).
- Χωρίζουμε το τμήμα σε ομάδες και παίρνουν όλοι το ίδιο ποίημα (επιλέγουμε εμείς ένα από το σύνολο) για να το δραματοποιήσουν. Παρουσιάζουν τις δουλειές τους και στη συνέχεια συγκρίνουμε τους τρόπους που επέλεξαν.
- Χωρίζουμε το τμήμα σε 3 ομάδες και παίρνει καθεμιά 1 διαφορετικό ποίημα (έχουμε επιλέξει εμείς 3 από το σύνολο), για να παρουσιάσουν τη δραματοποίησή του.
- Οι μαθητές δουλεύουν ατομικά με το ίδιο ποίημα, προκειμένου στο χρόνο μίας διδακτικής περιόδου να δημιουργήσουν κάτι δικό τους (ζωγραφιά, λίγες σκέψεις, ένα μικρό ποίημα, μουσική απόδοση, διαλογική απόδοση κλπ.) με αφορμή ένα στίχο ή μια εικόνα του ποιήματος, χωρίς απαραίτητα να έχει σχέση με την ιδέα του ειδώλου.

Από τους παραπάνω τρόπους, δεν δοκιμάσαμε τον πρώτο, επειδή θα απαιτούσε δώρη διδασκαλία για να προλάβουν όλες οι ομάδες να παρουσιάσουν τη δουλειά τους, ούτε τον τελευταίο, διότι θέλαμε να έχουμε ένα κοινό μέτρο σύγκρισης της δουλειάς των τριών τμημάτων, και αυτό θα ήταν η εργασία σε ομάδες.

Σε γενικές γραμμές, οι περισσότερες ομάδες, και στα τρία τμήματα, επέλεξαν την απόδοση σκηνών από το ποίημα με παντομίμα, όση ώρα ένας από την ομάδα το απαγγέλλε. Φυσικά το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στις επιμέρους διαφοροποιήσεις στην απόδοση της κάθε σκηνής, ενδεικτικές της εφευρετικότητας

τον καθηγητή, σε μία ολοκληρη διδακτική περίοδο, ως παράλληλο κείμενο, μετά από την ολοκλήρωση και του Α' στασίμου. Περιλαμβάνονται, ωστόσο, στο Παράρτημα Β δύο ποιήματα (αρ. 10 και 12) τα οποία 'συνομιλούν' με το ποίημα του Σεφέρη, όπως δηλώνει, εκτός από το περιεχόμενό τους, και το μότο που προτάσσεται σε αυτά.

ή μη των μαθητών. Υπήρξαν, ωστόσο, και ομάδες που δεν κατέφυγαν στον τρόπο της παντομίμας: υπήρξε, π.χ., ομάδα που προτίμησαν μόνο να απαγγείλουν το ποίημα που τους είχε δοθεί, αλλά και τα 6 μέλη της ομάδας μαζί, λειτουργώντας σαν χορός του αρχαίου δράματος (βλ. Παράρτημα Α, ΕΙΚΟΝΑ 8). Ξεχωριστό ενδιαφέρον, όμως, παρουσίασε η περίπτωση μιας ομάδας που είχε αναλάβει να αποδώσει τον «Υποκριτή» του Μανουσάκη (βλ. Παράρτημα Α, ΕΙΚΟΝΕΣ 9-10). Εδώ τα παιδιά έδωσαν με δικά τους λόγια το περιεχόμενο του ποιήματος. Συγκεκριμένα, πλησίαζαν ένας-ένας τον υποκριτή και του απευθύνονταν αυτοσχεδιάζοντας πάνω σε έναν διαφορετικό ο καθένας «ρόλο», που δήλωνε ότι προσποιούνταν διάφορους τύπους ανθρώπων οι οποίοι είχαν παρακολουθήσει την υποτιθέμενη αρχαία παράσταση της *Ελένης*. Στις φωτογραφίες που προέρχονται απ' αυτήν ακριβώς τη δραματοποίηση, είναι εμφανής η καλή διάθεση που έχουν τα παιδιά την ώρα της αυτοσχέδιας «παράστασης» τους.

Τα τελευταία λίγα λεπτά της διδακτικής ώρας αφιερώθηκαν στην κριτική από τους ίδιους τους μαθητές των δραματοποιήσεων που είχαν δει λίγο πριν. Τέλος, στους μαθητές δόθηκαν εργασίες για το σπίτι (μία διαφορετική σε κάθε τμήμα), στις οποίες οι περισσότεροι ανταποκρίθηκαν με ευφάνταστο τρόπο:

- Από το «Μικρό χρονικό» του Ρίτσου:
 - Μετά από τη σκηνή στον καθρέφτη, τι φαντάζεστε ότι έγραψε η Ελένη στο ημερολόγιό της;
 - Ποια είναι η σχέση της σκηνής του καθρέφτη με το υπόλοιπο ποίημα;
- Από τον «Υποκριτή» του Μανουσάκη:
 - Φανταστείτε τον υποκριτή το βράδυ στο σπίτι του να απαντά τις ερωτήσεις των θεατών και γράψτε ένα μικρό σχετικό κείμενο.

Ασφαλώς, το μάθημα που περιγράψαμε ως εδώ δεν είναι παρά μία μόνο πρόταση. Το corpus των ποιημάτων που παραθέτουμε στο Παράρτημα Β μπορεί να αξιοποιηθεί και με άλλους τρόπους ανάλογα με τις ιδέες και τις δυνατότητες του διδάσκοντα και των μαθητών του: π.χ. με ανάλυση-σχολιασμό από τον καθηγητή ορισμένων από τα ποιήματα, ή με ανάθεση του σχολιασμού στους ίδιους τους μαθητές ως γραπτή ή προφορική εργασία για το σπίτι, η οποία θα παρουσιαστεί στην τάξη. Επίσης η παρουσίαση των ποιημάτων μπορεί να συνδυαστεί με την ιστορική επισκόπηση της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που γίνεται στο μάθημα των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Γ' Γυμνασίου, ή με το μάθημα της μουσικής, αν υπάρχει η δυνατότητα για μελοποίηση κάποιων στίχων.

* * *

Ολοκληρώνοντας αυτήν την περιδιάβασή μας στην παράδοση του ειδώλου της Ελένης στην αρχαιοελληνική λογοτεχνία και στη σύγχρονή μας νεοελληνική ποίηση, νομίζουμε ότι μπορούμε τώρα να επαληθεύσουμε τα λόγια με τα οποία ο Norman Austin κλείνει την Εισαγωγή της μονογραφίας του με τον απροσδόκητο τίτλο *Η Ελένη και το ξεδιάντροπο φάντασμά της*: «Το ειδώλο της Ελένης ήταν ένα ζωντανό θέμα στην αρχαιότητα και οι διάφορες καλλιτεχνικές και ποιητικές επεξεργασίες του στον αιώνα μας [ενν. τον 20ό] δείχνουν ότι είναι τόσο γεμάτο ζωή σήμερα όσο ήταν και πριν από δυο χιλιάδες χρόνια»³³. Και να αναλογιστούμε πόσο ευτυχής θα ήταν ο μελετητής αυτός αν γνώριζε την πλούσια σημερινή ποιητική παράδοση του ειδώλου στην ίδια τη χώρα που γέννησε το μύθο της Ελένης.

Η ομάδα καθηγητριών και μαθητών του Πειραματικού Σχολείου Ηρακλείου

33. βλ. ό.π., σ. 20.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

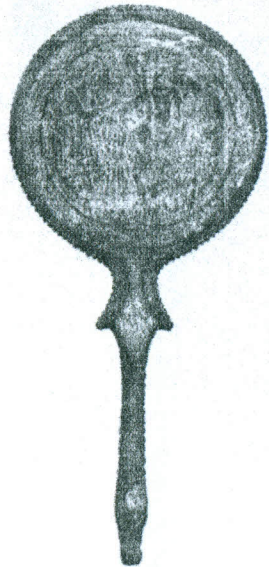
ΕΙΚΟΝΕΣ

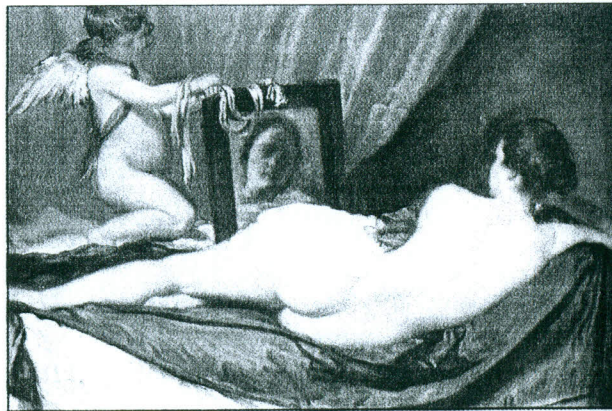
Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

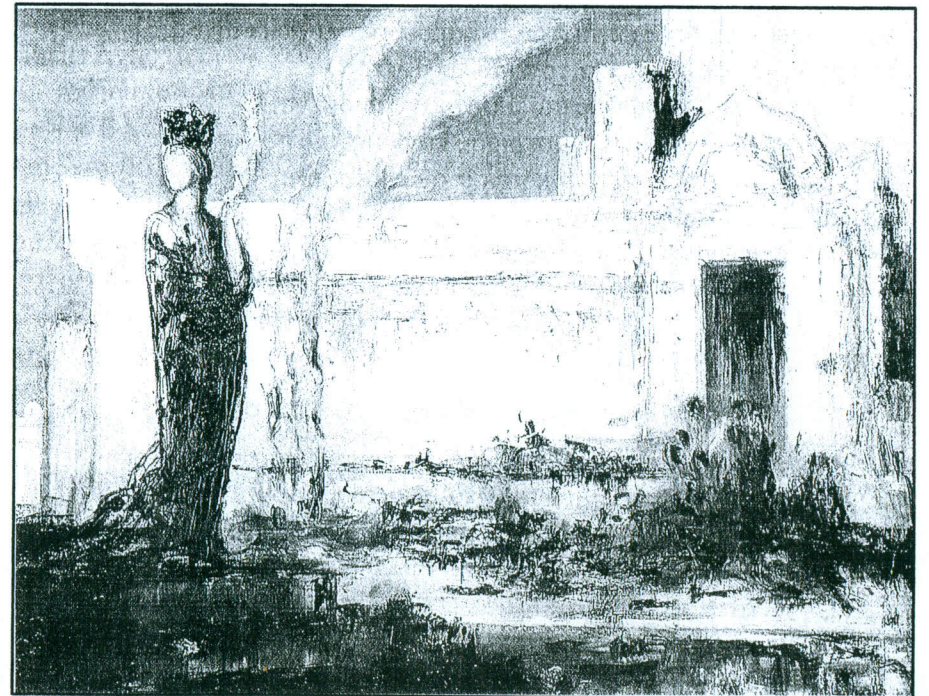
Εικόνα 4

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Εικόνα 7

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Τα ποιήματα

1. Κωστής Παλαμάς, «Αγέννητες ψυχές», *Βωμοί, βιβλίο Δεύτερο* (1914)³⁴

[...]

– Όχι, όχι! Σαν το Μάγο, να! Μεσ' στον καθρέφτη ο Μάγος
ξάνοιξε –αστραφτερή στιγμή– την ουρανίαν Ελένη
κι ας βρόντηξε βαριά στη γης αστραποχτυπημένος.
Έτσι κ' εσείς απ' τα βαθιά του αγέννητου φανήτε
στης τραγουδίστρας τέχνης μου το μαγικό καθρέφτη,
των ίσκιων ίσκιои, και προτού να γοργαφανιστήτε,
ξαφνίστε όσους ορέγονται τα ονειράτα που θέλουν
κορμί αερένιο να ντυθούν με το ρυθμό του λόγου.
Κ' ύστερ' από μακριούς καιρούς –ποιος ξέρει– κι από αιώνες,
ως μέσ' από τα τρίσβαθα των τρομερών Μητέρων
έφερε ο μαύρος ο Αρνητής κι απίθωσε στα χέρια
του αχόρταγου κατακτητή, του σκλάβου του κι αφέντη,
ξαναπλασμένο αλόγιαστα τόνειρο της Ελένης, –
τραγούδια αστάλωτα, θαμπά, μισοτραγουδισμένα,
ποιος ξέρει αν ύστερ' από μακριούς καιρούς κι από αιώνες
δεν ξαναρθήτε στη ζωή, του κόσμου αιώνια θάμπη,
και σταλωτά και ολόφωτα και ασύγκριτα και ακέρια,
κι α δε σας φέρη από το χάος των τρομερών Μητέρων
προς τον τεχνίτην Άνθρωπον ο δαίμονας ο Οίστρος.

2. Νίκος Καζαντζάκης, *Οδύσεια, Δ* (1938)³⁵

[μιλά ο Οδυσσεάς:]

– Έχουν να πουν πως δέκα χρόνια εμείς ορμούσαμε του κάκου
απ' την ντροπή να λευτερώσουμε το θείο κορμί σου, Ελένη·
και συ καθόσου ανέγγιχτη αφηλά σε νέφαλο δροσάτο

1095

34. Απόσπασμα αντλημένο από τον Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, ό.π., σ. 424-425.35. Ν. Καζαντζάκης, *Οδύσεια*, «Πυρσός» Αθήνα 1938 [πιστή ομοιοτυπία της α' έκδοσης: Εκδόσεις Καζαντζάκη (Πάτροκλος Σταύρου), Αθήνα 2005]. Βλ. επίσης Ηλίας Γκρης, εισαγωγή-ανθολόγηση *Η αρχαία πατρίδα των ποιημάτων. Νεοέλληνες ποιητές για την αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 177-178. Εδώ το απόσπασμα έχει προσαρμοστεί στους ισχύοντες ορθογραφικούς κανόνες της δημοτικής.

και μοναχά τον ίσκιο σου έριχνες στα δυο στρατόπεδά μας!
Η Ελένη σώπαινε χαρούμενη μεσ' στην νυχτιά γρικώντας
το παραμύθι της να κλώθεται στις φαντασίας το αδράχτι.
Δεν ήταν ίσκιος που ξαπλώθηκε στα μαλακά κλινάρια,
δεν ήταν ίσκιος που ξεφώνιζε μέσ' στη σφιχτήν αγκάλη·
μα σώπαινε, γιατί της άρεσε τους άντρες ν' αφουκράται
με τ' ανεμόπαρτα τα λόγια τους να σούρνουν τ' όνομά της [...].
– Πώς να μπορέσει, πολυμήχανε, το αχνό μυαλό του ανθρώπου
να ξεχωρίσει αλήθεια κι όνειρο, την πάχνη από την πάχνη;
Κρασί μού φαίνεται η ζωή, κρασί κι ο θάνατος, μεθούμε!
Έμουν εγώ που εγέλουν κ' έκλαιγα στ' ακρόγιαλα της Τροίας,
γιά κι ήταν ο άδειος ίσκιος μου; ...

1100

1115

3. Τάκης Σινόπουλος, «Μέγιστη θύρα», *Μεταίχμιο* (1951)³⁶

[...]

Μα εδώ καθώς ολάκερη
βραδιά διαβαίνει ποταμός φλεγόμενος εδώ
η Ελένη με το σώμα της τυφλό και κόκκινο
βυθίζει ανάστατη τα χείλη μου σε φίλημα βαθύ.
Και τούτη η σάρκα κύτταρο που επλάστηκε
απ' της Ε λ έ ν η ς τη φθορά μια σάρκα
ήλιος και θάλασσα βυθός όπου σαπίζουν
ήσυχια πλοία και ναύτες και παλιά χαρτιά –
ω Ελένη μαύρο ευωδιασμένο αντίγραφο
ζεστοί μαστοί μαύρα ώριμα τσαμπιά σταφύλι
μαύρη σκοτεινιασμένη υπόσταση
μαύρη μες στον καπνό της μνήμης μαύρη Ε λ έ ν η. [...]

4. Τάκης Σινόπουλος, «Άσμα VII. Πάρις», *Άσματα I-XI* (1953)³⁷

[το ποίημα γράφτηκε με συνεργασία του ποιητή Γιώργη Παυλόπουλου]

[...] Λοιπόν

θυμάμαι ακόμα βούρκος άνθη κόκκινα σερνόταν καταχινιά.
Μια νύχτα όλο όνειρο και πυρετό καθώς εμπήκαμε
ξένοι κι ανώνυμοι μες στη Σιδώνα πίσω από την αγορά

36. Τάκης Σινόπουλος, *Συλλογή I (1951-1964)*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1986, σ. 32-33.

37. Σινόπουλος, ό.π., σ. 62-63

κι ακούσαμε τα μαντολίνα στην καρδιά του φεγγαριού.
Δεν ήταν μοναξιά δεν ήτανε σιωπή μονάχα απόγνωση
καθώς όταν αγγίζεις άγρια μεθυσμένα ένα κορμί
βαθύ και γόνιμο σα μια κοιλάδα κι εσταθήκαμε.
Φύλλα πλατιά μαύρα τη ράγιζαν η γύμνια της
μεσ' απ' τα φύλλα εσπάραζε ανοιγμένη εικόνες
υπαινιγμοί δρασκελισμένα λόγια ελύθηκαν εκεί
σε δάση σάρκας που δεν τέλειωνε μήτε με την απόχτηση.

Κι ύστερα η σκόνη. Μέσα

σε τόση σκόνη καθώς στροβιλίζεται και πέφτει πώς να θυμηθείς
πράξεις ή πρόσωπα γυμνές χαράδρες του ήλιου.

Κι όταν ακόμα σου φωνάζουν από το γιαλό οι τυφλοί

κι είναι το μεσημέρι μαύρο και γυριζεις ξαφνικά

στην Τροία με τις αποσκευές τι έχεις ν' αποκριθείς

καθώς κοιτάζοντας μ' επιμονή σε ταραγμένες επιφάνειες και

σε σωριασμένα κρύσταλλα χιλιάδες είδωλα που κατακλύζουνε

την όραση δε βλέπεις παρά μόνο εκείνη εκείνη την Ελένη.

5. Γιάννης Ρίτσος, *Ελένη* (1970)³⁸

[σ. 13]

Καμμιά, λοιπόν, σημασία στα γεγονότα ή στα πράγματα· – το ίδιο
κ' οι λέξεις, παρ' ότι

μ' αυτές ονοματίζουμε όπως-όπως κείνα που μας λείπουν ή εκείνα

που ποτέ μας δεν τάδαμε – τα αέρινα, που λέμε, τα αιώνια· –

λέξεις αθώες, παραπλανητικές, παρηγορητικές, διαφορούμενες πάντα

μες στην εκζητημένη τους ακρίβεια· – τι θλιβερή ιστορία,

δίνοντας όνομα σε μια σκιά, λέγοντάς το τη νύχτα στην κλίνη

με το σεντόνι ανεβασμένο στο λαιμό, κι ακούγοντάς το οι ανόητοι

να θαρρούμε

ότι κρατάμε το σώμα, μας κρατάει, ότι κρατιόμαστε στον κόσμο.

[σ. 19]

η μυρωδιά του καφέ

περνάει απ' το διάδρομο, πλημμυρίζει το σπίτι, κοιτιέται στον καθρέφτη

σαν ένα πρόσωπο κουτό, μελαχροινό, αναιδές, με αχτένιστα τσουλούφια,

με δυο ψεύτικα γαλάζια σκουλαρίκια· φυσάει στον καθρέφτη το χνώτο

της,

38. Οι παραπομπές γίνονται στην 31η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1990. Βλ. και Γιάννης Ρίτσος, *Τέταρτη Διάσταση*, 22η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 2005, σ. 267 κ.ε.

θαμπώνει το γυαλί.

[σ. 21]

Μεγάλες κρεατοελιές φυτρώσανε στο πρόσωπό μου. Χοντρές τρίχες
μου ζώσανε το στόμα – τις πιάνω· δεν κοιτιέμαι στον καθρέφτη –
άγριες τρίχες, μακριές, – σαν κάποιος άλλος να θρονιάστηκε εντός μου,
ένας αδιάντροπος, κακόβουλος άντρας, και τα δικά του γένια
βγαίνουν απ' το δικό μου δέρμα.

[σ. 23]

Κοιτούσα

κατάματα το κάθε τι, με μια απερίγραπτη, απαθή καθαρότητα,

σάμπως

νάταν τα μάτια μου ανεξάρτητα από μένα· κοιτούσα τα μάτια μου τα ίδια

να στέκουν ένα μέτρο μακριά απ' το πρόσωπό μου, σαν τα τζάμια

ενός απόμακρου παράθυρου, που πίσωθ' τους κάποιος άλλος

κάθεται και παρατηρεί ό,τι γίνεται σ' έναν άγνωστο δρόμο

με κλειστά καφενεία, φωτογραφεία, αρωματοπωλεία,

κ' είχα την αίσθηση πως ένα ωραίο κρυστάλλινο φιαλίδιο

έσπασε, και το μύρο χύθηκε στη σκονισμένη προθήκη.

[σ. 27]

Τις νύχτες ακούω που μεταφέρουν οι δούλες τα μεγάλα έπιπλά μου·

τα κατεβάζουν απ' τη σκάλα, – ένας καθρέφτης, κρατημένος σα φορείο,

δείχνει τα φαγωμένα γύψινα στολίδια απ' το ταβάνι· ένα τζάμι

χτυπάει στα κάγκελα – δεν έσπασε.

6. Μάνος Χατζιδάκης - Μιχάλης Μπουρμπούλης, «Για την Ελένη»

(από τον ομότιτλο δίσκο, 1978)³⁹

Είκοσι χρόνια με ρωτάς

ποιος πήρε την Ελένη

μα εκείνη μόνη στο σχολειό

τον Πάρι περιμένει.

Είκοσι χρόνια με ρωτάς

ποιον αγαπά η Ελένη

είναι στη Σπάρτη, στα νησιά

στην Τροία παντρεμένη.

39. Επανακυκλοφορία σε CD: LYRA 1998.

Με ρωτούν για την Ελένη,
αχ Ελένη,
που 'ναι εικόνα δακρυσμένη
αχ Ελένη,
μα εγώ δεν απαντώ
την καρδιά μου τη σφραγίζω
και την πίκρα μου κεντώ.

Είκοσι χρόνια με ρωτάς
πού θα βρεθεί η Ελένη
σα ζωγραφιά στην εκκλησιά
ή σαν κερί αναμμένη.

Είκοσι χρόνια με ρωτάς
πού θάψαν την Ελένη.
Μπορεί στο Άργος, στους αγρούς
μπορεί στην οικουμένη.

7. Γιώργης Μανουσάκης, «Ελένη» (1980)⁴⁰

Περπάτησα έξι μέρες ώσπου νά 'ρθω
στην πύλη αυτού του παλατιού.

Ήθελα ν' αντικρίσω μια φοράν εκείνη
που η ομορφιά της θόλωσε τα φρένα
τόσων παλικαριών και γέμισε με θρήνους
τις χώρες της Ελλάδας και την Τροία.

Βαρέθηκα πια να μετρώ τις μέρες
που σέρνομαι εδώ γύρω. Δούλες πονόψυχες
μου δίνουν πότε-πότε λίγο φαί
και δούλοι βλοσυροί με διώχνουν,
με χτυπούν με τα ραβδιά τους.

Μα εγώ όλο και ξαναγυρίζω προσδοκώντας
να ιδώ τον ήλιο που θα μου θαμπώσει
τα μάτια.

40. Γιώργης Μανουσάκης, *Σπασμένα αγάλματα και πικροβότανα*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005, σ. 14-15.

Σήμερα το πρωί δε βάσταξα
και ρώτησα την πιο γριά υπηρέτρα
γιατί δε βγαίνει η Ελένη απ' το παλάτι
να λάμψει η πόλη, να χαρούν οι ανθρώποι
το θείο δώρο της μορφής της. Γέλασε
εκείνη ένα στριγκό κακόηχο γέλιο
και μού 'πε: «Ποιαν Ελένη θέλεις
να δεις; Σ' ένα δωμάτιο με κλειστά
τα παραθύρια, δίχως τους καθρέφτες της,
μακριά απ' τον κόσμο, ζει μια γυναίκα
όμοια μ' εμένα. Άσπρα μαλλιά, στόμα
ξεδοντιασμένο, σακκουλιασμένα μάτια
δίχως λάμψη, κι η σάρκα πλαδαρή, νερου-
λιασμένη. Έξω δε βγαίνει
και κανένα πια δε θέλει να δει. Εγώ μόνο
μπαίνω στο μισοσκότεινο δωμάτιο
και τη φροντίζω.

Ξένε, δε συλλογίστηκες
σαν πόσα χρόνια να 'χουνε περάσει
απ' όταν άρχισε ο πόλεμος της Τροίας».

8. Γιώργης Μανουσάκης, «Υποκριτής» (1983)⁴¹

Τ' αδρό σου πρόσωπο λοιπόν ήταν, Θηρέα,
πίσω απ' το προσωπίο της Ελένης
και το βαρύ κορμί σου σάλευε
μέσα στο λεπτοϋφασμένο της χιτώνα;
Κι εμείς θαρρούσαμε πως τόσην ώρα η κυκνογέννητη
είχε κατέβει πάνω στη σκηνή μας.

Πού βρήκες την αγέρωχη κορμοστασιά
το βάδισμα ακατάδεχτης βασίλισσας
που ωστόσο δίχως να το θέλει πάλλεται
ολόκληρη σα μια χορδή στο κάθε βήμα της;
Δική σου ήταν η ερωτόπαθη φωνή
το λύγισμα του τράχηλου κι εκείνες

41. Μανουσάκης, ό.π., σ. 28

οι καμπυλόγραμμες κινήσεις που 'μοιαζαν
να γλιστρούν από τ' ακροδάχτυλα
και να προεκτείνονται κυματιστά στο χώρο;

Πώς έσβησε η μαγεία μόλις σώπασες
κι έπιασες με τα χέρια σου το προσωπίο
για να το βγάλεις! Λες ξεκολλούσες από πάνω σου
το άυλο σώμα της Ελένης που 'χεν ενωθεί
με το αντρικό δικό σου.

Θηρέα, ζήσαμε τ' όνειρο. Με μάτια χωματένια
είδαμε την ιδέα της ομορφιάς.
Δεν την αξιώνεται συχνά ο θνητός τέτοια ευτυχία.

9. Δ. Π. Παπαδίτσας, «7» (1983)⁴²

(Κάναθος)

Ήταν δεν ήταν
ήταν η πρωτογέννητη λέξη
είχε στα χέρια που κάμναν τη ζωή ακριβή
ολόκληρη ήταν μαγνήτης κι ελκόμενα τα άστρα
Εγώ ήμουν το στόμα της
ήμουν η τελευταία της ματιά σ' ένα ηλιόγλυπτο άγαλμα
του σκοταδιού άγαλμα
καθώς φύτευε μέσα στα μάτια ασφοδέλους
καθώς ασφόδελος ήταν η ίδια
και πανοπλία θανατερή της Τροίας.

Ο ίσκιος της ήταν φωτεινός
κι ως άγγιζε νερά και πέτρες
κι έβαζε αυτί στους ψίθυρους της φύσης
έστηνε το ποτάμι και το σύμβολό του:

όσο τη γύρευα Ελένη
την εύρισκα Ήρα.

42. Δ.Π. Παπαδίτσας, *Η Ανώματη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983, σ. 18.

10. Αντώνης Σανουδάκης, «Ελένη» (1985)⁴³

«...τόσος πόνος τόση ζωή
πήγαν στην άβυσσο
για ένα πουκάμισο αδειανό για μια Ελένη».

(Γ. ΣΕΦΕΡΗ, Ελένη)

[...]

Στο ερμάρι μου
το μαύρο ντυνόταν την πυκνή σιωπή
και το πουκάμισό της άδειο εντελώς
χωρίς στηθόδεσμο
γυμνή
γυμνή η Ελένη
μη έχουσα ρύπον.
Ω γαλαξία, που φάνηκες εχθές
στις γειτονιές του ηλιοστάσιου μετεωρίτης.
Ω αρμύρα, εσύ που ακροβατείς
στο φθινοπωρινό μουστάκι του Οδυσσέα.
Ω άμπελε του έρωτα
σε πρωτοτάξιδο χωράφι.
Ω κεχαριτωμένη αγριομέλισσα
γειτονικής αυλής.
Με το Σταυρό του Νότου
κόψε τις είκοσι τόσες πετονιές
και τα δεσμά τα μαγικά
που με κρατούν χαρταετό μετέωρο
μ' ένα πουκάμισο αδειανό
στα υπόγεια θαλάσσια ρεύματα του έρωτα
να βρω την αιώνια γαλήνη
τη λευτεριά μου.

11. Γιάννης Ρίτσος, «Μικρό Χρονικό»

(1987), συλλογή: *Το γυμνό δέντρο*⁴⁴

Οι ελιές εβάρυναν απ' τον πολύ καρπό, τ' αμπέλια δέσαν,
οι γυναίκες γκαστρώνονται ακόμα, τ' αγόρια κολυμπάνε,

43. Αντώνης Σανουδάκης, *Θεά των Όφρων*, εκδ. Κνωσός, Ηράκλειο 1985. Βλ. και Αντώνης Σανουδάκης, επιμ., *Ανθολογία Σύγχρονων Κρητών Ποιητών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 301-303.

44. Γιάννης Ρίτσος, *Αργά, πολύ αργά μέσα στη νύχτα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991, σ. 107-108.

ο κυρ Μιχάλης αγόρασε καινούργια βάρκα,
 άσπρη με κόκκινη διπλή λουριίδα. Τα βράδια
 βγαίνουνε τα γρι γρι για ψάρεμα, τρέμουν τα φώτα
 από μian ήσυχη συγκίνηση, σα να μην έχει αλλάξει
 τίποτα τίποτα σ' αυτόν τον κόσμο. Μόνο εκείνοι
 που χρόνια περιπλανήθηκαν, που περάσαν πολλές Συμπληγάδες,
 έχοντας πάντα κρεμασμένο στο λαιμό τους
 το χωματένιο φυλαχτό της πατρίδας, αυτοί, χτες βράδυ,
 μας φέραν κάτι νέο κι αιώνιο. Αλλά, την άλλη μέρα,
 πήγε να χτενιστεί η Ελένη στον μεγάλο καθρέφτη,
 κι ο καθρέφτης
 είχε πολύ γεράσει και τα μαλλιά της είχαν πέσει.

12. Λουκάς Κούσουλας, «Σεφέρης» (2000)⁴⁵

...τόσος πόνος τόση ζωή
 πήγαν στην άβυσσο
 για ένα πουκάμισο αδειανό για μian Ελένη

α'

Ζωή και πόνος στην άβυσσο
 για οποιοδήποτε αντάλλαγμα,
 καλύτερα μάλλον να λείπει· αυτή
 ας είναι η ευχή.
 Αν όμως... λέω αν δηλαδή... αν
 δεν μπορεί να γίνει αλλιώς,
 προτιμότερο αυτό: για καμιάν Ελένη
 και το πουκάμισό της.

β'

Πόσο μάλλον
 που η προκειμένη αυτή Ελένη
 και η σχετική άβυσσος
 είναι της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.
 «Ου νέμεσις» συμφωνούν τα τζιτζίκια στα τείχη,
 οι ενδιαφερόμενοι που πληρώνουν, «ου νέμεσις
 τοιήδ' αμφί γυναικί, Τρώας και Αχαιούς
 πολύν χρόνον άλγεα πάσχειν».

45. *Νέα Εστία*, έτος 74ο, τόμος 148ος, τεύχος 1728, Νοέμβριος 2000.

γ'

Τ' άλλα όλα, οι διαδόσεις προπάντων
 για ίσκιο και είδωλό της στην Τροία
 κι ατόφια εκείνη σε κάποιιο Δέλτα
 – παραμαντέματα για τα παιδιά.
 Η Ωραία Ελένη, σύζυγος Μενελάου,
 και το πουκάμισό της άδειο ή γιομάτο,
 σε Δέλτα ή στην Τροία, δεν κάνουν
 την παραμικρή διαφορά.

13. Στάθης Κουτσούνης, «Ελένη» (2002)⁴⁶

Καθόταν μόνη στον κοιτώνα
 η ακόλαστη σάρκα της συντηρούσε τη μνήμη
 και στο μυαλό της έρχονταν
 σκηνές από τον πόλεμο
 παλικάρια που πέσανε για χάρη της στη μάχη
 ήρωες που λιώνανε για ένα άγγιγμα
 για μια ματιά της
 της άρεσε κι ο Πάρις κι ο Μενέλαος
 και τόσοι άλλοι Τρώες και Έλληνες
 τώρα καθώς κοιτάζεται γυμνή στον καθρέφτη
 ξελιγωμένη απ' τη λαγνεία
 που βράζει αμείωτη στο κορμί της
 βλέπει τις ρυτίδες σαν τύψεις
 για τους εραστές που πόθησε
 και δεν την κλέψανε
 και ξεσπάει σε λυγμούς
 όταν φαντάζεται πόσες ακόμη Τροίες
 θα μπορούσε η αχαλίνωτη
 μανία της να κουρσέψει.

46. Στάθης Κουτσούνης, *Η τρομοκρατία της ομορφιάς*, Αθήνα 2004. Βλ. επίσης Ηλίας Γκρης, *Η αρχαία πατρίδα των ποιημάτων*, ό.π., σ. 229.